

Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1969-2018)

Ali ALTINER¹

Özet

Turizm, özellikle 1980'li yıllardan itibaren birçok ülkede en önemli sektörlerden biri haline gelmiştir. Türkiye'de sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve gelişmeye katkıda bulunan kritik sektörlerden biri olarak görülmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin kısa ve uzun dönemli olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 1969-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak ARDL yaklaşımı uygulanmıştır. Sınır testi sonuçlarına göre, seriler arasında uzun dönemli ilişki olduğu görülmüştür. Uzun dönem tahmin sonuçlarına göre, turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Kısa dönem analiz sonuçları ise hata düzeltme katsayısının beklendiği gibi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Ayrıca kısa döneme ilişkin katsayı tahmin sonuçlarının uzun dönem bulgularıyla benzerlik gösterdiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Ekonomik Büyüme, ARDL Yöntemi

JEL Sınıflandırması: F00, O40, C22.

The Relationship between Tourism and Economic Growth: The Case in Turkey (1969-2018)

Abstract

Tourism has become one of the most significant sectors in many countries especially since the 1980s. It is seen as one of the critical sectors that contribute to sustainable economic growth and development in Turkey. In this study, the relationship between tourism and economic growth in Turkey is aimed to examine in short term and long term. For this purpose, the ARDL approach was applied by using annual data of 1969-2018 period. Bound test results showed that there was a long-term relationship between the series. According to the long-term estimation results, tourism has a positive effect on economic growth. Short-term analysis results showed that the error correction coefficient was negative and statistically significant as expected. Besides, short-term coefficient estimation results were similar to long-term findings.

Keywords: Tourism, Economic Growth, ARDL method

JEL Classification: F00, O40, C22.

1. Giriş

Makroekonomik politika hedeflerinin başında gelen sürdürülebilir ekonomik büyüme için ihracat önemli bir gelir kaynağı olarak kabul edilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ihracatlarını artırmak için yoğun çaba harcamalarına rağmen, mevcut ihracat yapıları ekonomik gelişmede etkili değildir. Bu ülkelerde birincil ürünler başlıca ihracat faaliyetini oluşturmaktadır. Ayrıca rekabet gücünün düşük olması, yeni teknolojiler geliştirmede ve ürün kalitesindeki yetersizliklerden dolayı katma

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ali.altiner@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0001-7362-8198

değeri yüksek ya da diğer bir ifadeyle modern mallar üretmekte zorlanmaktadır. Mal ihracatındaki bu noksanlıklardan dolayı, turizm sektörü kurtarıcı olarak görülmeye başlanmıştır. (Durberry, 2004: 389-391; Sinclair ve Stabler, 1997: 124-125). Ayrıca modern ürün ihracatında başarılı olan gelişmiş ülkeler için de döviz gelirlerini ve zenginliklerini artırıcı bir faaliyet alanı olarak görülmektedir.

Turizm sektörünün ülke ekonomisine ve dolayısıyla ekonomik büyümeye katkıları şu şekilde belirtilebilir: (i) Turistlerin ülke ya da bölgedeki harcamaları, o bölgede yaşayan bireylerin gelirlerini artırmaktadır. (ii) Alternatif bir ihracat biçimi olarak yurtdışından sağlanan turist akışı, ülkeye giren döviz miktarını artırır ve ödemeler dengesini iyileştirici etkide bulunur. (iii) Hem yatırımların artmasını hem de bu yatırımların yükselen rekabetten dolayı daha verimli alanlarda kullanılmasını teşvik eder. (iv) İnsan sermayesine daha fazla dayalı yani emek-yoğun bir sektör olduğundan işsizliği azaltıcı etkileri de bulunmaktadır. (v) Yerel firmalar için üretim maliyetlerini azaltarak pozitif ölçek ekonomileri oluşmasına imkan tanır. (vi) Seyahat ve turizm şirketlerine doğrudan katkısının yanında ticaret, inşaat, tarım, imalat sanayi ve telekomünikasyon gibi ekonominin tümü üzerinde dolaylı etkileri vardır (Bahar ve Kozak, 2013:173-181; Proença ve Soukiasiz, 2008: 791; Belaguer ve Cantavella-Jorda, 2002: 878; Brida ve Pulina, 2010: 4; Croes, 2006: 455). Ekonomi üzerinde belirtilen bu önemli etkilerinden dolayı turizm sektörü, hükümetin daha iyi su ve kanalizasyon sistemlerine, yollara, elektriğe, iletişime ve toplu taşıma ağına yatırımlar yapmasını sağlayabilir. Bu durum turizme canlılık kazandırmasının yanında ev sahibi ülke vatandaşlarının da yaşam kalitesini artırır (Srinivasan vd. 2012: 397).

Turizmin ekonomik büyüme üzerinde önemli etkileri bulunmakla birlikte, ekonomik büyüme de turizm sektörü üzerinde bazı etkilere sahiptir. İyi tasarlanmış ekonomi politikaları ve kurumsal yapı ile fiziki ve beşeri sermaye yatırımları turizm sektörünün gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Kaynakların ulaşılabilirliği, altyapı ve politik istikrar göz önüne alındığında, bu konulardaki gelişmeler turizm faaliyetlerinin artmasını ve güçlenmesini teşvik eden pozitif bir ekonomik iklim yaratır (Antonakakis vd. 2015: 143). Literatürde turizmin ekonomik büyümeye etkileri genellikle olumlu yönleriyle ele alınmaktadır. Ancak turizm sektöründeki gelişmeler ekonomi üzerinde her zaman olumlu etkiler yaratmamaktadır. Aksine olumsuz etkilerde de bulunabilmektedir: (i) Turizmin etkisiyle tüketim amaçlı ya da toplumun tüketim alışkanlıklarında meydana gelebilecek etkilere bağlı olarak bazı malların yabancı ülkelere ithali söz konusu olmaktadır. Böylece ithalata bağımlı bir ekonomi ortaya çıkabilmektedir. (ii) Yabancı ülke vatandaşlarının satın alma gücünün ülke vatandaşlarına göre daha yüksek olduğu göz önünde bulundurulursa; turistler yüksek fiyattaki mal ve hizmetlere daha fazla para ödemeye razı olurlar. Bunun yanında ülke sakinlerine ek olarak yabancı ülke vatandaşlarının yurtiçindeki mallara olan talepleri toplam talebi daha yukarı çekerek ülke enflasyonunu artırıcı bir etki yapmaktadır (iii) Fırsat maliyeti etkisi yaratmaktadır. Örneğin, okul inşaatı yapmak daha verimli iken, eldeki kaynaklarla otel yapılırsa kaynakların etkin kullanımı söz konusu olamayacak ve sonuçta uzun dönemde ekonomik açıdan bir refah kaybı meydana gelebilecektir. (iv) Ekonomik gelişme açısından turizm sektörüne aşırı bağımlı olmak bazı riskleri de beraberinde

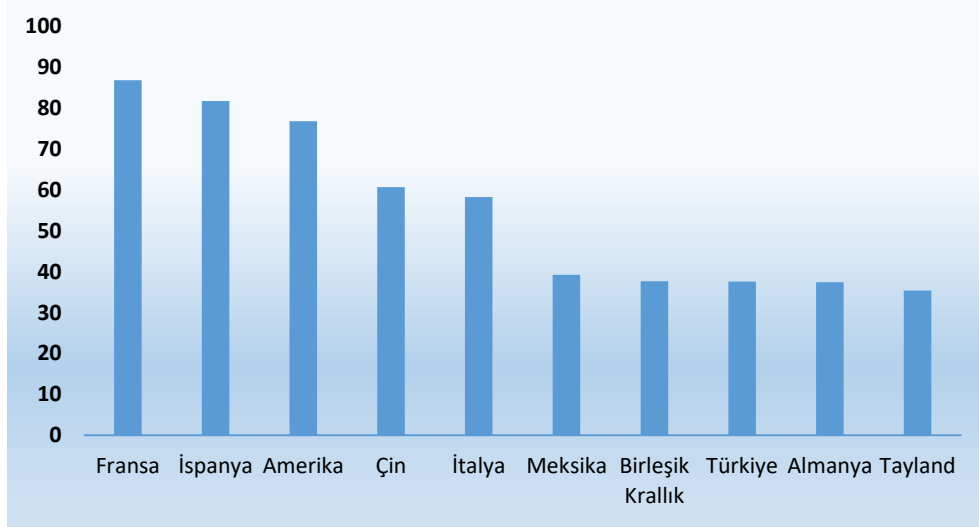
getirmektedir. Çünkü turizm sektörünün pek çok faktöre bağlı olarak talep esnekliği yüksektir. Buna bağlı olarak ekonomik veya siyasi bir kriz gibi kolayca öngörülemeyen etkenlerden dolayı bazı dönemlerde önemli oranda talep düşüşüne maruz kalabilmektedir (Bahar ve Kozak, 2013: 182-186).

Yukarıda ifade edilen özelliklerinden dolayı turizm günümüzde pek çok ülke açısından önem kazanmıştır. Küresel ölçekte turizm endüstrisi 2018 yılı itibariyle dünya GSYH'sinin %10,4'ünü oluşturmaktadır ve yaklaşık 319 milyon kişiye istihdam sağlayarak dünyadaki toplam istihdamın yaklaşık olarak %10'unu kapsamaktadır. Ayrıca 2018 yılı itibariyle turizm hizmetleri dünya hizmet ihracatının %29'unu ve dünya mal ve hizmet ihracatının yaklaşık olarak %7'sini oluşturmaktadır (WTTC, 2019:1; UNWTO, 2019: 1). Dünya turizm gelişmelerine bakıldığında, 2000 yılında 570.9 milyar dolar olan dünya turizm geliri, 2017 yılı itibariyle 1.6 kat artışla 1.525 milyar dolara ulaşmıştır. Seyahat eden turist sayısı ise 2000 yılında yaklaşık 677 milyon iken, 2017 itibariyle neredeyse %100'lük artışla 1.341 milyar kişiye yükselmiştir (World Bank, 2019).

Turizm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sürdürülebilir ekonomik büyümeye önemli katkılar sunan bir sektör konumundadır. Türkiye yabancı turistler açısından en çok tercih edilen turizm merkezlerinden biri olmayı başarmıştır. Turizmin döviz kazandırıcı, istihdam yaratıcı ve gelir arttırıcı bir araç olduğu hesaba katıldığında, Türkiye'de turizm sektörünün geliştirilmesi en az diğer sektörler kadar önemlidir. Bu çalışmada Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi ARDL sınır testi yaklaşımı uygulanarak incelenmiştir. Giriş kısmını izleyerek çalışmanın geri kalanı aşağıdaki şekilde organize edilmiştir: İkinci bölümde Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ilgili alandaki ampirik çalışmalar özetlenmektedir. Dördüncü bölümde ekonometrik model ve sonuçlar sunulup, son bölümde çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

2. Türkiye'de Turizm Sektörü

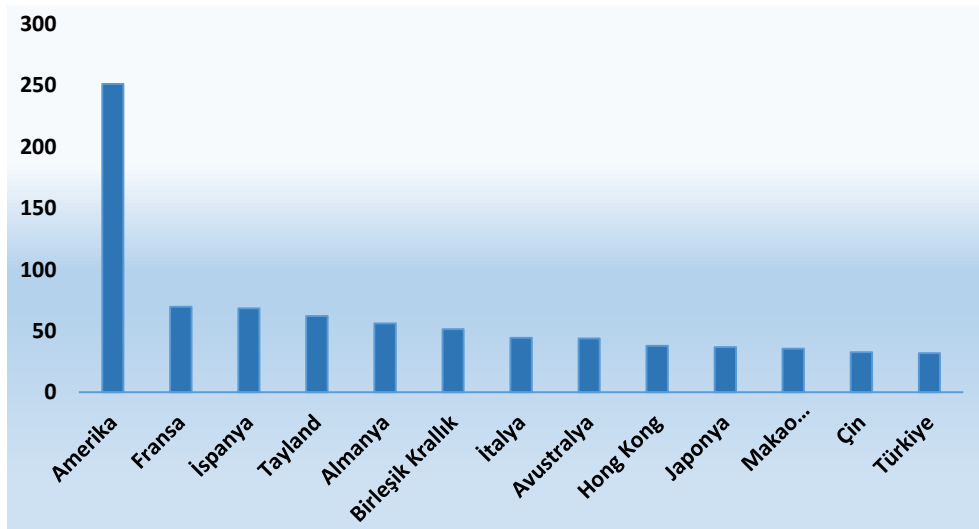
Turizm, son yıllarda dünya ekonomisinde hızla gelişen bir hizmet sektörüdür. Türkiye açısından da özellikle ödemeler dengesine sağladığı katkılar açısından büyük öneme sahiptir. Coğrafi konumu ve doğal güzelliklerinden dolayı Türkiye en önemli turizm ülkelerinden biridir. Türkiye'de 1980 sonrası dönemde ekonomik büyüme için önemi fark edilen turizm sektörüne önemli miktarda kaynak aktarımı yapılarak yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu çabalar sonucu turizm sektörü günümüzde lokomotif sektörlerden biri olmuştur (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 352). Aşağıdaki Şekil 1'de gösterildiği gibi Türkiye son yıllarda Dünya'da en çok turist çeken ülkelerden biri haline gelmiştir.

Şekil 1. En Çok Turist Gelen Ülkeler, 2017 Yılı (Milyon Kişi)

Kaynak: World Tourism Organization (UNWTO)

Yukarıdaki şekilden görüleceği üzere Fransa 2017 yılı itibariyle yaklaşık 87 milyon turist ağırlayarak dünyada en çok ziyaret edilen ülke konumundadır. Bunun yanında İspanya, Amerika, Çin ve İtalya da dünyanın en çok turist çeken ilk 5 ülkesi arasındadır. Türkiye ağırladığı yaklaşık 37.6 milyon turistle dünyanın en önemli 8. turizm merkezi olma niteliği taşımıştır. Dünya Turizm Örgütü (2019) raporuna göre Türkiye'ye 2018 yılında gelen turist sayısı 46 milyona çıkarak, bir önceki yıla oranla %22 artış gerçekleşmiştir. Ayrıca Türkiye elde ettiği turizm gelirleri açısından da dünya sıralamasında üst noktalardadır. Bu durum Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. En Yüksek Turizm Geliri Elde Eden Ülkeler, 2017, (Milyon Dolar)

Kaynak: World Tourism Organization (UNWTO), World Bank

Şekil 2’de sunulan bilgilere göre, 2017 yılında dünyanın en çok turizm gelinine sahip ülkesinin yaklaşık olarak 250 milyar dolar ile Amerika olduğu görülmektedir. Bunun yanında Amerika ile diğer ülkeler arasında önemli düzeyde gelir farklılığı bulunmaktadır. En çok turizm geliri elde eden 2. ülke Fransa’nın yaklaşık olarak 70 milyar dolarlık bir gelire sahip olduğu belirlenmiştir. Türkiye ise küresel çapta en çok turist gelen 8. ülke olmasına rağmen elde ettiği gelir 2017 yılı itibariyle yaklaşık 32 milyar dolardır. Bu değerlere göre ise turizm faaliyetlerinden en çok gelir elde eden 13. ülke konumundadır. Bu bilgilere dayalı olarak, Türkiye’nin turizmde elde ettiği gelirin ülkeyi ziyaret eden turist sayısına göre düşük kaldığı ifade edilebilir. Yani turistlerin rakip ülkelere oranla Türkiye’de daha düşük harcama yaptığı söylenebilir. Bu anlamda daha çok turizm geliri elde edebilmek için farklı hizmetlerin sunulmasının gerekliliği de ortaya çıkmaktadır. Türkiye’nin turizm konusunda dünyadaki yeri incelendikten sonra Türkiye’de turizm sektörüne ait bazı büyüklükler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Türkiye’de Turizm Sektörünün Dış Ticaret Dengesi Üzerindeki Etkisi

Yıllar	Turizm Gelirleri (Milyon Dolar)	Turizm Giderleri (Milyon Dolar)	Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirleri İçindeki Payı (%)	Dış Ticaret Açığı (Milyon Dolar)	Turizm Gelirinin Dış Ticaret Açığını Kapatmadaki Payı (%)
1970	52	48	8.8	360	14.3
1980	327	115	11.2	4,999	6.5
1990	3,225	520	24.9	9,343	34.5
2000	7,636	1,711	27.5	26,728	28.6
2010	24,931	5,875	21.9	71,661	34.8
2015	31,465	5,698	21.9	63,268	49.7
2016	22,107	5,049	15.5	55,996	39.5
2017	26,284	5,137	16.7	76,807	34.2
2018	29,513	4,896	17.5	55,079	53.6

Kaynak: TURSAB

Tablo 1’e göre, 1970 yılından 2015 yılına kadar turizm gelirlerinde sürekli artış olduğu görülmektedir. Ancak 2016 yılındaki darbe girişimi ve ardından ortaya çıkan bazı jeopolitik riskler turizm gelirlerini geriye götürmüştür. Buna rağmen 2016 yılından sonra turizm gelirlerinde yeniden artış başladığı gözlenmektedir. Turizm giderlerinin ise turizm gelirleri yanında oldukça düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Buna göre Türkiye’nin çekici bir turizm merkezi olduğu söylenebilir. Turizm gelirleri toplam ihracat gelirleri içinde önemli bir yere sahiptir. 2016 yılında ağırlığı önceki yıllara göre azalmış olsa da ortalama olarak yaklaşık %20’ye yakın bir paya sahiptir. Turizm sektörü ülkeye önemli düzeyde döviz girişi sağladığından ödemeler dengesi açısından da çok önemlidir. 2018 yılında %53.6’lık oranla dış ticaret açığının kapanmasına katkıda bulunmuştur. Turizmin Türkiye’nin dış dengesi için önemi anlatıldıktan sonra, Tablo 2’de bazı makroekonomik göstergeler sunulmuştur.

Tablo 2. Türkiye’de Turizm Sektörüne İlişkin Makroekonomik Göstergeler

Yıllar	Gelen Turist Sayısı (Bin Kişi)	Turizm Gelirleri/GSYH	Turizmde Çalışanların Toplam İstihdam İçindeki Payı
1970	725	0.5	
1980	1,057	0.6	
1990	5,398	2.1	
2000	10,428	3.8	
2010	28,632	2.8	
2014	36,838	3.7	6.5
2015	36,245	3.7	6.7
2016	25,352	2.6	6.7
2017	32,410	3.1	6.8
2018	39.566	3.8	

Kaynak: TURSAB, OECD, SBB(Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı)

Tablo 2’de gösterildiği gibi 2016 yılına kadar Türkiye’yi ziyaret eden yabancı ziyaretçi sayısında sürekli bir artış yaşanmıştır. Ancak daha önce bahsedildiği gibi 2016 yılında ortaya çıkan bir dizi olumsuz hadise gelen turist sayısında bir azalma yaratmıştır. 2017 yılından itibaren ise eski düzeyinden yukarı çıktığı görülmektedir. Turizm sektörünün ekonomideki önemi de verisi gösterilen 1970 yılından günümüze gittikçe artmıştır. GSYH içinde yaklaşık %4’lük paya sahip olup, göz ardı edilemeyecek bir sektör haline gelmiştir. Turizm sektörü, ülke istihdamına da önemli katkılarda bulunmaktadır. Tablodan görüleceği üzere toplam istihdam içinde yaklaşık %7’lik bir paya sahiptir. Türkiye’yi çeşitli amaçlarla ziyaret eden yabancı ülke vatandaşlarının ait oldukları ülkelere ait bilgiler Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Türkiye’ye Gelen Yabancı Ülke Vatandaşlarının Milliyetlerine Göre Dağılımı

	Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı (Bin)			Milliyet Payı (%)		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018
TOPLAM (bin kişi)	25,352	32,410	39,566	100	100	100
Rusya Fed.	866	4,715	5,965	3.4	14.5	15.1
Almanya	3,890	3,585	4,512	15.3	11.1	11.4
Bulgaristan	1,691	1,853	2,387	6.7	5.7	6.0
Birleşik Krallık	1,711	1,659	2,255	6.8	5.1	5.7
Gürcistan	2,206	2,439	2,069	8.7	7.5	5.2
İran	1,665	2,502	2,002	6.6	7.7	5.1
Ukrayna	1,045	1,285	1,387	4.1	4.0	3.5
Irak	421	897	1,173	1.7	2.8	3.0
Hollanda	906	799	1,014	3.6	2.5	2.6
Azerbaycan	606	766	859	2.4	2.4	2.2

Kaynak: TURSAB

Tablo 3’e göre, Türkiye’ye gelen yabancı ülke vatandaşlarının en büyük kısmı Rusya’ya aittir. Ruslar ülkemize gelen yabancıların %15’ini oluşturmaktadır. Ruslardan sonra ülkemizi en çok Almanlar ziyaret etmektedir. Almanların toplam gelen yabancılar içindeki payı ise %11.6’dır. Dolayısıyla Rus ve Alman

ziyaretçilerin ülkemiz turizmi açısından büyük öneme sahip olduğu görülmektedir. Bunun dışında Türkiye'ye gelen turistlerin önemli bir kısmının sınır komşularımızdan olduğu söylenebilir.

3. Literatür Özeti

Ekonomi literatürü incelendiğinde son yıllarda turizm ve ekonomik büyüme üzerine yapılan çalışmalarda önemli ölçüde artış olduğu görülmektedir. Ampirik çalışmalar genellikle 4 temel hipotez göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmektedir. İlk 2 hipotez iki değişken arasında tek yönlü nedensellik olduğu varsayımı üzerine kuruludur. Bu bağlamda, turizmden ekonomik büyümeye (turizme dayalı büyüme hipotezi) ya da ekonomik büyümeden turizme doğru (büyüme çekişli turizm hipotezi) nedensellik ilişkisi varsayılır. 3. ve 4. hipotezler ise turizm ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü ilişki olduğunu ve hiç ilişki olmadığını varsayan hipotezlerdir. 4 temel hipoteze bağlı olarak yapılan çalışmalarda oldukça farklı sonuçların elde edildiği görülmüştür. Ancak genel olarak turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilere sahip olduğuna dair sonuçlar ağırlıktadır. Bu kapsamda aşağıda ilk olarak ulusal ve sonrasında uluslararası literatürden bazı çalışmalar özetlenmiştir.

Bahar (2006), çalışmasında Türkiye'de turizm gelirleri ve GSYH arasındaki ilişkiyi ampirik olarak incelemiştir. Bu kapsamda 1963-2004 dönemi verilerini kullanarak VAR analizi ve eşbütünleşme testi gerçekleştirmiştir. Analiz sonuçlarına göre, turizmin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Ayrıca eşbütünleşme testi sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir.

Yavuz (2006), Türkiye'nin 1992:Q1- 2004:Q4 dönemi çeyrek dönemlik verilerini ele alarak turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmiştir. Ampirik analiz kapsamında standart Granger nedensellik testi ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi uygulamış olup, iki değişken arasında ilişki olduğuna dair herhangi bir bulguya ulaşamamıştır.

Aslan (2008), Türkiye'de ekonomik gelişme üzerinde turizmin rolünü incelediği çalışmasında 1992:1-2007:2 dönemine ait veriler kullanmıştır. Analizde Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanmıştır. Ampirik analiz sonucunda, turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmiştir.

Yamak vd. (2012), çalışmalarında Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini kısa ve uzun dönemli olarak sektörel bazda incelemişlerdir. 1968-2006 dönemine ait verileri kullanarak Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizi gerçekleştirmişlerdir. Bulgular değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını göstermiştir. Bunun yanında kısa dönemde reel turizm gelirleri ile sanayi ve hizmet sektörü arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ancak ilgili değişkenin reel GSYH ve tarım sektörü ile anlamlı bir ilişkisinin olmadığını belirlemişlerdir. Ayrıca değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi de görülemediği tespit edilmiştir.

Bozkurt ve Topçuoğlu (2013), Engle-Granger eşbütünleşme testi ve Vektör hata düzeltme modeli kullandıkları çalışmalarında Türkiye ekonomisinde ekonomik büyüme ve turizm ilişkisini araştırmışlardır. Bu amaçla 1970-2011 dönemine ait

yıllık verilerle gerçekleştirdikleri ampirik analiz neticesinde, iki değişken arasında hem uzun hem de kısa dönemde iki yönlü nedensel ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Çoban ve Özcan (2013), 1960-2010 döneminde Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini eşbütünleşme ve nedensellik testlerini kullanarak kısa ve uzun dönemli olarak araştırmışlardır. Ampirik analiz sonuçları, kısa dönemde değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunmadığını ancak uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Elde ettikleri bulgulara dayanarak turizm sektörünün büyümenin önemli bir kaynağı olduğunu ifade etmişlerdir.

Koyuncu (2015), Türkiye’de turizm sektörünün makroekonomik performansa etkisini ampirik olarak araştırmıştır. Bu amaçla 1980-2013 dönemi yıllık verilerini kullanarak Granger nedensellik testi, Etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma metotlarını uygulamıştır. Çalışmada, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını belirlemiştir. Buna bağlı olarak hem turizmin ekonomik büyümeyi beslediği hem de ekonomik büyümenin turizmin gelişmesini teşvik ettiğini ifade etmiştir.

Özcan (2015), çalışmasında turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye ekonomisi için incelemiştir. Bu kapsamda 1963-2010 dönemi verilerini kullanarak doğrusal ve doğrusal olmayan nedensellik testi ve Hatemi J (2012) asimetric nedensellik testi uygulamıştır. Simetrik ve asimetric nedensellik testi sonuçlarına göre, turizmden büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemiştir.

Esen ve Özata (2017), çalışmalarında turizme dayalı büyüme hipotezini Türkiye ekonomisi için araştırmışlardır. Bu amaçla 2003:1-2015:4 dönemi verilerini kullanarak ARDL modeli ile analiz yapmışlardır. Sonuç olarak hem kısa hem de uzun dönemde GSYH üzerinde turizm sektörünün anlamlı ve pozitif etkilerinin olduğunu tespit etmişlerdir. Buna bağlı olarak Türkiye’de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu kanıtlamışlardır.

Karaçor vd. (2017), Türkiye’de 1963-2016 döneminde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi nedensellik testi ve regresyon analizi yaparak incelemişlerdir. Uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi etkilediğini belirlemişlerdir. Buna göre turizm gelirlerindeki 1 birimlik artış ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak 0.50 birim azaltmaktadır. Ayrıca nedensellik testi sonucunda, turizmin ekonomik büyümenin nedeni olduğu ve aralarında tek yönlü bir ilişki bulunduğu bilgisine ulaşmışlardır.

Kızılkaya (2018), büyüme ile turizm arasındaki nedensellik ilişkisinin politika yapıcılar için büyük önem arz ettiğini belirttiği çalışmasında ilgili değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu amaçla 1965-2016 döneminde Türkiye ekonomisi için Hacker ve Hatemi J (2012) bootstrap nedensellik testini uygulamıştır. Sonuç olarak iki değişken arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını yani tarafsızlık hipotezinin geçerli olduğunu gözlemlemiştir.

Şahin (2018), çalışmasında 1980-2016 dönemine ait verileri kullanarak Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak araştırmıştır. Bu amaçla VAR analizini uygulamıştır. Ayrıca eşbütünleşme testi ve nedensellik analizi ile kısa ve uzun dönemli ilişkileri belirlemeye çalışmıştır. Çalışmanın sonunda, hem kısa hem de uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu belirlemiştir.

Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen uluslararası literatürden bazı çalışmalar ise aşağıda özetlenmiştir.

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) tarafından yapılan çalışmada İspanya’nın uzun dönem büyüme hızında turizmin rolü araştırılmıştır. Bu amaçla 1975:Q1-1997Q1 dönemi ele alınarak eşbütünleşme ve nedensellik testleri uygulanmıştır. Test sonuçları turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu doğrulamıştır. Buna göre son 30 yılda İspanya’da ekonomik büyümenin turizmin gelişmesine duyarlı olduğu belirtilmiştir.

Eugenio-Martin vd. (2004), çalışmalarında Latin Amerika ülkelerinde turizmin ekonomik performans üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu amaçla 1985-1998 dönemi için GMM yöntemi ile panel veri analizi gerçekleştirmişlerdir. Analiz neticesinde, beklendiği gibi kişi başına turist sayısındaki artışın ülkelerin ekonomik büyüme oranları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca ülkeler arasında gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırma yaparak da analiz gerçekleştirilmiştir. Buna göre, zengin ülkelerden ziyade düşük ve orta gelirli ülkelerde turizmin ekonomik büyüme için önemli fırsatlar sunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Oh (2005), çalışmasında Kore ekonomisinde turizm ve ekonomik gelişme arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Bu amaçla, Engle ve Granger testi ile VAR modelini kullanmıştır. Eşbütünleşme testi sonuçlarına göre iki seri arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır. Nedensellik testi sonuçları ise ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Bu sonuçlara göre Kore’de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olmadığı görülmüştür.

Sequeira ve Campos (2005), nüfus ve gelir büyüklüğüne göre sınıflandırdıkları ülke grupları için panel veri yöntemini kullanarak turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 1980-1999 dönemi ele alınarak gerçekleştirilen analiz neticesinde, turizmin ekonomik büyümeyi desteklemediği tespit edilmiştir. Po ve Huang (2008), seçilmiş 88 ülkede turizm ve ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan ilişkiyi araştırmak için 1995-2005 dönemi için yatay kesit analizi uygulamışlardır. Çalışmanın sonunda turizm ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu görmüşlerdir.

Narayan vd. (2010), çalışmalarında Pasifik adalarında turizmin ekonomik büyümeye katkısını ölçmeyi amaçlamışlardır. 1988-2004 dönemi için yapılan analizler sonucunda turizm ihracatındaki %1’lik artışın GSYH’yi uzun dönemde %0.72 ve kısa dönemde %0.24 arttırdığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Nissan vd. (2011), 2000-2005 döneminde gelişmiş 11 ülke için turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmişlerdir. Elde ettikleri bulgular turizmin sadece firmalara finansman sağlamadığını aynı zamanda firmaların verimliliğini arttırıp yeni iş olanakları yarattığını göstermiştir. Buna bağlı olarak da ele alınan ülkelerde turizm faaliyetlerinin ülkenin refahına olumlu katkıda bulunduğunu belirtmişlerdir.

Mustafa ve Santhirasegaram (2014), Sri Lanka'da turizm gelirleri ile sürdürülebilir ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak analiz etmişlerdir. 1978-2011 dönemi yıllık verilerini kullanarak gerçekleştirdikleri analiz sonucunda, uzun dönemde iki seri arasında pozitif bir ilişki olduğunu ve kısa dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu bulmuşlardır.

Brida vd. (2015), çalışmalarında 4 Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR) ülkesi için turizme dayalı büyüme hipotezini analiz etmişlerdir. Uyguladıkları doğrusal olmayan teknikler sonucunda, 1990-2011 döneminde değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğunu ve turizmden büyümeye doğru nedenselliğin olduğunu belirlemişlerdir.

Bilen vd. (2017), 12 Akdeniz ülkesi için 1995-2012 döneminde panel Granger nedensellik testiyle turizm ve büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi sonuçlarına göre, turizmden ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca Croux-Reusens panel nedensellik testi sonuçlarına göre ise değişkenler arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu belirlemişlerdir. Bu sonuçlara bağlı olarak yüksek ekonomik büyüme hızlarını yakalamak ve sürdürmek için politika yapıcılarının turizm sektörüne özel önem vermeleri gerektiğini de ifade etmişlerdir.

Yazdi vd. (2017), İran'da turizm, doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 1985-2013 dönemi için ARDL ve vektör hata düzeltme modelini uygulamışlardır. Elde ettikleri bulgulara göre uzun ve kısa dönemde turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki mevcuttur. Ayrıca Granger nedensellik testi sonuçları, turizm ve büyüme arasında çift yönlü ilişki olduğunu kanıtlamıştır.

Roudi vd. (2018), seçilmiş küçük ada ülkelerinde turizm ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini panel veri analizi ile belirlemeye çalışmışlardır. Ampirik analiz bulguları, turizme dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Wu ve Wu (2018), 11 Asya ülkesi için 1995-2015 döneminde uluslararası turizm gelirleri ve büyüme arasındaki ilişkiyi panel Granger nedensellik testiyle analiz etmişlerdir. Kamboçya, Çin ve Malezya'da büyüme hipotezini, Hong Kong, Endonezya, Filipinler ve Güney Kore'de koruma hipotezini destekleyen kanıtlar bulmuşlardır. Makao ve Singapur'da ise karşılıklı ilişki olduğunu gösteren kanıtlara ulaşmışlardır.

4. Ampirik Analiz

4.1. Veri Seti

Bu çalışmada 1969-2018 döneminde Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu amaçla gerçekleştirilecek ampirik analizde

bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme (GROWTH) serisi kullanılmıştır. Açıklayıcı değişkenler olarak turizm (TOUR), enflasyon (INF), nüfus (POP) ve reel döviz kuru (REER) değişkenlerine ilişkin yıllık verilerden yararlanılmıştır. Bu bilgilere göre oluşturulan ekonometrik model aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır:

$$GROWTH = \beta_0 + \beta_1 INF_t + \beta_2 POP_t + \beta_3 REER_t + \beta_4 TOUR_t + e_t$$

Modelde, t zamanı ve e_t hata terimini göstermektedir. Çalışmanın esas araştırma konusunu oluşturan TOUR değişkenini temsilen turizm gelirleri serisinden faydalanılmış ve doğal logaritması alınmıştır. Çalışmada TOUR değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif çıkması beklenmektedir. Kontrol değişkenlerinden biri olan INF değişkenini temsil etmek üzere tüketici fiyatlarına göre yıllık enflasyon artışı serisi kullanılmıştır. Bir diğer kontrol değişkeni olan POP değişkenini temsilen toplam nüfus miktarı serisi kullanılmış ve serinin doğal logaritması alınmıştır. Analizde son kontrol değişkeni şeklinde kullanılan REER için Darvas (2012) tarafından hesaplanan ve Bruegel.org tarafından yayımlanan reel efektif döviz kuru serisi kullanılmıştır. Bu hesaplama yöntemine göre reel efektif döviz kurundaki artış/azalış ulusal para biriminin değer kazanması/kaybetmesi anlamına gelmektedir. TOUR değişkenine ait veriler Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TURSAB)'tan alınmıştır. GROWTH, INF ve POP değişkenlerine ait veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir.

4.2. Ekonometrik Yöntem ve Bulgular

Çalışmada, Türkiye'de turizm sektörünün ekonomik büyümeyle ilişkisi ARDL (The Autoregressive Distributed Lag) modeliyle analiz edilmektedir. Bu çalışmada olduğu gibi zaman serisi verilerine dayalı yapılan çalışmalarda seriler durağan bir yapıya sahip olmalıdır. Aksi durumda durağan olmayan yani birim köke sahip olan serilerle yapılacak tahminler güvenilir olmamakta, sahte veya yanıltıcı tahminler ortaya çıkabilmektedir (Gujarati, 2004: 792). Bir zaman serisi, ortalaması ve varyansı zaman içinde değişmez ayrıca iki dönem arasındaki ortak varyansı bu ortak varyansın hesaplandığı döneme değil de sadece iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı ise durağan bir yapıya sahiptir denir (Karaca, 2003: 249). Bu bakımdan analizlere geçmeden önce serilerin durağan olup olmadıklarının incelenmesi gerekmektedir. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ve Phillips-Perron (PP) birim kök testi kullanılarak serilerin durağanlık özellikleri araştırılmıştır. Maksimum gecikme uzunluğu 8 olarak alınmış ve Schwarz Bilgi Kriteri değerlerine göre en uygun gecikme uzunluğu otomatik olarak belirlenmiştir. Durağanlık testlerinin ardından ARDL yöntemine bağlı sınır testi yaklaşımıyla uzun dönemli ilişkinin varlığı test edilmiştir. Ardından uzun ve kısa döneme ait katsayı tahminleri yapılmıştır.

4.2.1 Birim Kök Analizi

Dickey-Fuller (1981) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş (Augmented) Dickey-Fuller (ADF) Testi hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_0 : Seri durağan değildir. (Birim kök içerir.)

H_1 : Seri durağandır. (Birim kök içermez.)

Aşağıdaki (1) ve (2) numaralı (sabitli ve sabitli+trendli) modellerle tahminler yapılarak hipotezler test edilmiştir.

$$\Delta X_t = \beta_0 + \beta_1 X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta X_{t-i} + u_t \quad (1)$$

$$\Delta X_t = \beta_0 + \beta_1 X_{t-1} + \beta_2 trend + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta X_{t-i} + u_t \quad (2)$$

Araştırmada ADF testinin eksikliklerini gidermesi ve alternatif oluşturması açısından Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen PP birim kök testi de uygulanmıştır. ADF birim kök testi, hata terimlerinin istatistiki olarak bağımsız dağıldığını ve sabit bir varyansa sahip olduğunu varsaymaktadır. Ancak bu varsayımlardan biri geçerli olmadığı durumda testin güvenilirliğiyle ilgili problemler ortaya çıkmaktadır. Phillips ve Perron (1988) bu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla hata terimleri arasında değişen varyans ve otokorelasyon problemleri olabileceğini varsayarak bir test geliştirmiştir. Hipotezleri ADF testi ile benzer şekilde olup, PP testi aşağıdaki denklemlerle ifade edilmektedir (Phillips ve Perron, 1988:338):

$$y_t = \hat{\mu} + \hat{\alpha} y_{t-1} + \hat{u}_t \quad (3)$$

$$y_t = \tilde{\mu} + \tilde{\beta} \left(t - \frac{1}{2} \lambda \right) + \tilde{\alpha} y_{t-1} + \tilde{u}_t \quad (4)$$

Her iki test için, test istatistiğinin kritik değerlerden daha büyük olması, birim kök olduğunu ifade eden temel hipotezinin reddedilmesi anlamını taşımaktadır. Tablo 4'de birim kök testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitli	Sabitli-Trendli
GROWTH	-6.891 ^a (0.000)	-4.925 ^a (0.001)	-6.891 ^a (0.000)	-6.836 ^a (0.000)
INF	-1.910 (0.625)	-2.159 (0.501)	-1.949 (0.308)	-2.058 (0.556)
ΔINF	-4.648 ^a (0.001)	-7.472 ^a (0.000)	-7.483 ^a (0.000)	-7.568 ^a (0.000)
POP	-4.074 ^a (0.003)	-3.979 ^b (0.018)	-7.301 ^a (0.000)	-4.810 ^a (0.000)
REER	-3.154 ^b (0.029)	-2.981 (0.148)	-3.166 ^b (0.028)	-3.010 (0.140)
ΔREER	-	-7.740 ^a (0.000)	-	-7.714 ^a (0.000)
TOUR	-2.664 ^c (0.087)	-1.382 (0.854)	-2.951 ^b (0.047)	-1.277 (0.882)
ΔTOUR	-	-6.137 ^a (0.000)	-	-6.763 ^a (0.000)

Not: a, b ve c harfleri, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Δ fark operatörünü ve parantez içindeki değerler olasılık (prob.) değerini göstermektedir.

ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına bakıldığında, bazı değişkenlerin I(0) yani düzey değerlerinde durağan olduğu ancak bazı değişkenlerin ise I(1) yani 1. farkı alındığında durağan bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. GROWTH ve POP değişkenleri her iki teste göre hem sabitli hem de sabit ve trendli modelde durağan iken INF değişkeninin her iki teste göre ve her iki durumda da 1. farkı alındığında durağan hale geldiği tespit edilmiştir. REER ve TOUR değişkenlerinin ise hem ADF hem de PP testine göre sabitli modellerde I(0) ancak sabit ve trendli modellerde I(1) özelliği taşıdığı belirlenmiştir.

4.2.2. Eşbütünleşme Analizi

Çalışmada seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin test edilmesi amacıyla değişkenler farklı derecelerde durağan olduğunda kullanılabilen ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Sınır testi uygulanmaktadır. Sınır testi ile eşbütünleşmenin varlığı tespit edilmesi durumunda ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yaklaşımına bağlı olarak uzun ve kısa dönem katsayı tahminleri gerçekleştirilmektedir. Sınır testi yaklaşımına göre uzun dönem ilişkisini analiz etmek amacıyla aşağıdaki denklem kullanılmaktadır:

$$\Delta GROWTH = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta GROWTH_{t-1} + \beta_2 INF_{t-1} + \beta_3 POP_{t-1} + \beta_4 REER_{t-1} + \beta_5 TOUR_{t-1} + \sum_{i=0}^m \beta_{6i} \Delta INF_{t-1} + \sum_{i=0}^m \beta_{7i} \Delta POP_{t-1} + \sum_{i=0}^m \beta_{8i} \Delta REER_{t-1} + \sum_{i=0}^m \beta_{9i} \Delta TOUR_{t-1} + trend + u_t \quad (5)$$

Denklem (5), bağımlı ve açıklayıcı değişkenlerin gecikmelerinin farkını (Δ) ve açıklayıcı değişkenlerin bir gecikmeli değerlerini kapsamaktadır. Δ , kısa dönem dinamiklerini göstermekte ve bağımlı değişkende meydana gelebilecek değişimleri ifade etmektedir. Modelde eşbütünleşme ilişkisini inceleyebilmek için ilk olarak uygun gecikme uzunluğu bulunmalıdır. Buna göre değişkenler farklı gecikme kombinasyonları ile test edilir ve Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Hannan-Quin Bilgi Kriteri (HQ) ve Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre en düşük değeri gösteren model uygun model olarak belirlenir (Süslü ve Bekmez, 2010: 99; Akel ve Gazel, 2004: 33) Bu çalışmadaki modelde uygun gecikme uzunluğu Tablo 5’te gösterildiği gibi 4 olarak bulunmuştur.

Tablo 5. Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme	AIC	HQ	SIC
0	23.441	23.515	23.639
1	9.832	10.278	11.024
2	7.253	8.072	9.439
3	5.881	7.072	9.061*
4	5.287*	6.851*	9.461

Uygun gecikme uzunluğu bulunduktan sonra sınır testi uygulanabilmektedir. Sınır testinde temel hipotez (H_0) “seriler arasında eşbütünleşme yoktur” şeklinde iken alternatif hipotez (H_a) “seriler arasında eşbütünleşme vardır” şeklindedir. Sınır testi sonucunda elde edilen F istatistiği kritik değer üst sınırından büyükse H_0 hipotezi reddedilir ve eşbütünleşme ilişkisinin varlığı kanıtlanmış olur. Ancak F istatistiği kritik değer alt sınırından küçükse H_0 hipotezi kabul edilerek eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı belirlenir. F istatistiği üst ve alt sınırlar arasında bir değer alırsa, eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ya da yokluğu konusunda karar verilemez. Çalışmada uygulanan sınır testi sonuçları aşağıdaki Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. Sınır Testi ve Eşbütünleşme Sonuçları

	Değer	Anlamlılık Düzeyi	Alt Sınır	Üst Sınır
F- istatistik	14.364	10%	3.03	4.06
k	4	5%	3.47	4.57
		1%	4.40	5.72

Not: k, modeldeki bağımsız değişken sayısını göstermektedir. Alt ve Üst sınırı gösteren kritik değerler Pesaran vd. (2001)'deki tablo CI(V)'ten alınmıştır.

Tablo 6'daki değerler incelendiğinde, F istatistiğinin değeri (14.364) üst sınır kritik değerden (4.06) %1 anlamlılık düzeyinde büyük olduğundan, H_0 hipotezi reddedilmiş ve seriler arasında uzun dönemli ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir. Seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı kanıtlandığından, uzun ve kısa dönemli ilişkilerin ARDL modeline göre tahmini yapılmaktadır.

4.2.3. Uzun Dönemli İlişki Analizi

Uzun dönemli ilişkinin tahmin edilmesi amacıyla oluşturulan ARDL modeli aşağıdaki gibidir:

$$GROWTH_t = \beta_0 + \beta_1 t + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} GROWTH_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_{3i} INF_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_{4i} POP_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_{5i} REER_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_{6i} TOUR_{t-1} + u_t \quad (6)$$

Optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi amacıyla SIC bilgi kriteri kullanılmış olup uzun dönemde tahmin edilecek modelin ARDL(1,0,1,1,2) olduğu tespit edilmiştir. Tahmin edilen modele ait sonuçlar Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. ARDL Uzun Dönem Sonuçları

ARDL (1,0,1,1,2)				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Prob.
GROWTH(-1)	-0.061	0.128	-0.472	0.640
INF	-0.078	0.029	-2.724	0.010
POP	872.832	442.998	1.970	0.056
POP(-1)	-943.771	445.436	-2.119	0.041
REER	0.059	0.076	0.775	0.443
REER(-1)	-0.179	0.075	-2.372	0.023
TOUR	5.956	2.880	2.068	0.046
TOUR(-1)	-7.286	3.502	-2.081	0.044
TOUR(-2)	7.745	3.011	2.572	0.014
C	1115.648	962.259	1.159	0.254
TREND	0.480	0.830	0.579	0.566
Diagnostik Testlerin Sonuçları				
X_{BG}^2	0.073 [0.905]			
X_{NORM}^2	0.502 [0.778]			
X_{WHITE}^2	1.220 [0.265]			
X_{RAMSEY}^2	0.322 [0.573]			

Not: X_{BG}^2 , X_{NORM}^2 , X_{WHITE}^2 , X_{RAMSEY}^2 sırasıyla otokorelasyon, normallik, değişen varyans ve model kurma hatası sınaması istatistikleridir.

Tablo 7’de gösterilen sonuçlara göre, tahmini yapılan modelde otokorelasyon ya da değişen varyans sorununun olmadığı ve hata teriminin normal dağıldığı gözlenmiştir. Ayrıca Ramsey Reset testi sonucuna göre model kurma hatasının da olmadığı tespit edilmiştir.

Bu bulgular ışığında ARDL modeline dayalı olarak tahmin edilen uzun dönem katsayıları Tablo 8’de gösterilmiştir.

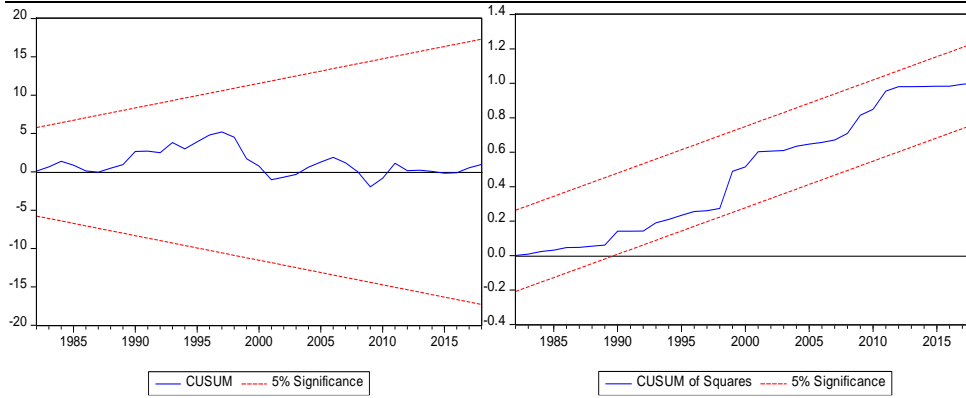
Tablo 8. ARDL Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: GROWTH				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Prob.
INF	-0.074 ^a	0.027	-2.763	0.009
POP	-66.881	53.596	-1.248	0.220
REER	-0.113 ^c	0.058	-1.934	0.061
TOUR	6.048 ^b	2.789	2.168	0.037

Not: a, b ve c harfleri, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Δ fark operatörünü göstermektedir.

ARDL (1,0,1,1,2) modeline bağlı olarak hesaplanan katsayı tahmin sonuçlarına göre, çalışmanın odak noktasını oluşturan ve turizm gelirlerini temsil eden TOUR değişkeninin ekonomik büyümeyi temsilen kullanılan GROWTH değişkeni üzerinde %5 anlamlılık düzeyine göre beklentilere uygun şekilde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Buna göre turizm gelirlerindeki %1’lik artış ekonomik büyümeyi %6 gibi çok yüksek bir düzeyde artırmaktadır. Modele kontrol değişkeni olarak dahil edilen ve enflasyonu temsilen kullanılan INF değişkeninin ekonomik büyüme üzerinde negatif ve istatistiki olarak anlamlı etkiye sahip olduğu görülmüştür. Buna göre enflasyon oranındaki %1’lik artış ekonomik büyümeyi %0.074 oranında azaltmaktadır. Ayrıca reel efektif döviz kurunu temsilen kullanılan ve bir başka kontrol değişkeni olan REER değişkeninin de ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Son olarak Nüfusu temsil etmesi amacıyla kullanılan POP değişkeninin ise bağımlı değişken üzerinde herhangi bir anlamlı etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır.

ARDL modelinin istikrarlılığını incelemek yani değişkenlerle ilgili bir yapısal kırılmanın var olup olmadığını araştırmak amacıyla geri dönüşlü hata terimlerinin karelerini kullanan CUSUM ve CUSUMSQ grafiklerinden faydalanılmıştır. CUSUM istatistikleri %5 anlamlılık düzeyindeki kritik sınırlar içinde bulunuyorsa, hata düzeltme modelindeki tüm katsayıların istikrarlı olduğunu ifade eden temel hipotez kabul edilir. Yani oluşturulan ARDL modelinin istikrarlı bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Benzer süreç CUSUMSQ testi için de işlemektedir. (Akel ve Gazel: 37; Bahmani-Oskooee ve Ng, 2002: 154). Şekil 3’te modelin kararlılığını belirlemek için ilgili test sonuçları sunulmuştur.

Şekil 3. CUSUM ve CUSUMSQ Grafikleri

Şekil 3'te gösterilen grafiklere göre, değişkenlere ilişkin herhangi bir yapısal kırılmanın olmadığı ve dolayısıyla modelin istikrarlı bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak oluşturulan modelle ilgili olarak herhangi bir sorun olmadığı kanıtlanmıştır.

Son olarak, ARDL yaklaşımına dayalı hata düzeltme modeliyle hesaplanan kısa dönem katsayıları Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. ARDL Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: GROWTH				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Prob.
C	1115.648 ^a	126.170	8.842	0.000
TREND	0.480 ^a	0.085	5.658	0.000
D(POP)	872.832 ^a	262.149	3.329	0.002
D(REER)	0.059	0.062	0.952	0.347
D(TOUR)	5.956 ^b	2.321	2.566	0.014
D(TOUR(-1))	-7.745 ^a	2.334	-3.319	0.002
CoinEq(-1)*	-1.061 ^a	0.119	-8.921	0.000

Not: a, b ve c harfleri, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. D, fark operatörünü göstermektedir.

Tablo 9'da gösterilen hata düzeltme katsayısı istenildiği gibi istatistiki açıdan anlamlı ve negatiftir. Bu durum hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını göstermektedir. Katsayının tahmin değeri ise -1.061'dir. Bu durum Narayan ve Smyth (2006) ile Peker ve Göçer (2010) tarafından yapılan çalışmalarda belirtildiği gibi, kısa dönemde meydana gelen şokların ardından meydana gelecek uzun dönem dengeden sapmaların ya da dalgalanmaların dengeye doğru hızla azaldığını göstermektedir.

5. SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye'de Turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönem ilişki ARDL Sınır testi yaklaşımı kullanılarak incelenmiştir. 1969-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak uygulanan ARDL Sınır testi sonuçları, seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Uzun dönem katsayı tahmin sonuçlarına göre, çalışmanın odak noktasını oluşturan turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkilere

sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ekonomik büyüme üzerinde en büyük etkiye sahip değişkenin turizm gelirleri olduğu ifade edilebilir. Modele dahil edilen kontrol değişkenlerinden, enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif ve anlamsız olduğu belirlenmiştir. Buna göre enflasyondaki artışın hanehalkının satın alma gücünü azaltarak toplam talebi ve dolayısıyla toplam üretim düzeyini olumsuz etkilediği söylenebilir. Reel döviz kurundaki artış ulusal para biriminin değer kaybetmesi anlamına geldiğinden, rekabet gücü artışı sağlayarak toplam ihracatı arttırıp ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği ifade edilebilir. Bir diğer kontrol değişkeni nüfus artışının ise ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Hata düzeltme modeli sonuçlarına göre kısa dönemde de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Hata düzeltme katsayısı ise beklendiği gibi negatif ve anlamlıdır.

Çalışmanın sonuçları, Türkiye ekonomisinde turizm sektörünün büyük öneme sahip olduğunu bir kez daha göstermiştir. Özellikle 1980’li yıllardan sonra turizm sektöründe ciddi gelişmeler olduğu ve Türkiye’nin her geçen gün daha çok turist çektiği görülmektedir. Ancak dikkati çeken bir husus, 2018 yılı verilerine göre Türkiye Dünya’da en çok turist çeken 6. ülke konumunda olmasına rağmen elde edilen turizm gelirlerine göre sıralamada çok daha geride olduğudur. Yani Türkiye elde edebileceği potansiyelin altında bir turizm gelirin e sahiptir. Bu bakımdan tarihi ve doğal güzellikleri ile dünyanın sayılı turizm merkezlerinden biri olan Türkiye’de turizm sektöründe hizmet çeşitliliğinin sağlanması elzemdir. Bu amaçla turizm sektöründe bulunan işletmelere devlet tarafından düşük vergi oranları ve krediler gibi çeşitli yollarla teşvikler sağlanması yeni tesislerin kurulması, alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi ve kalitesi açısından olumlu sonuçlar doğurabilecektir. Dikkati çeken bir diğer husus ise, ülkede istikrarlı ve sakin bir ortamın sunulmasının yabancı ziyaretçiler için büyük öneme sahip olduğudur. Bunun en büyük kanıtı yakın dönemde 2016 yılında yaşanan darbe girişimi ve sonrasında ortaya çıkan bir takım olumsuz gelişmelerin ülkemize gelen turist sayısını bir anda düşürmesidir. Bundan dolayı Dücan vd. (2017) tarafından yapılan çalışmada da belirtildiği gibi ülkemize turist akışını önleyecek jeopolitik risklerin ortadan kaldırılarak uluslararası alanda tanıtımımızın iyi yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

Akel, V., Gazel, S. (2014), “Döviz Kurları ile BIST Sanayi Endeksi Arasındaki Eşbütünleşme İlişkisi: Bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 44: 23-41.

Antonakakis, N., Dragouni, M., Filis, G. (2015), “How Strong is the Linkage Between Tourism and Economic Growth in Europe?” *Economic Modelling*, 44: 142–155.

Aslan, A. (2008), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, 24: 1–11.

Bahar, O. (2006), “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerine Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, *Yönetim ve Ekonomi*, 13: 137–149.

Ali ALTINER

Bahmani-Oskooee, M., NG, R.C.W. (2002), "Long-Run Demand for Money in Hong Kong: An Application of the ARDL Model", *International Journal of Business and Economics*, 1(2): 147–155.

Balaguer, J., Cantavella-Jorda, M. (2002), "Tourism as A Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case", *Applied Economics*, 34(7): 877–884.

Bilen, M., Yilanci, V., Eryüzlü, H. (2015), "Tourism Development and Economic Growth: A Panel Granger Causality Analysis in the Frequency Domain", *Current Issues in Tourism*, 20(1): 27-32.

Bozkurt, E., Topçuoğlu, Ö. (2013), "Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, (7): 91-105.

Brida, J. G., Risso, W.A. (2010), "Tourism As a Determinant of Long-Run Economic Growth". *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 2(1): 14–28.

Brida, J.G., Lanzilotta, B., Pereyra, J.S., Pizzolon, F. (2015), "A Nonlinear Approach to the Tourism-Led Growth Hypothesis: The Case of The MERCOSUR", *Current Issues in Tourism*, 18(7): 647-666.

Croes ,R.R. (2006), "A Paradigm Shift to A New Strategy For Small Island Economies: Embracing Demand Side Economics For Value Enhancement and Long Term Economic Stability", *Tourism Management*, 27(3): 453–465.

Croux, C., Reusens, P. (2013), "Do Stock Prices Contain Predictive Power For The Future Economic Activity? A Granger Causality Analysis in the Frequency Domain", *Journal of Macroeconomics*, 35: 93–103.

Çoban, O., Özcan, C.C. (2013), "Türkiye’de Turizm Gelirleri- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1): 243-261.

Durbarry, R. (2004), "Tourism and Economic Growth: The Case of Mauritius", *Tourism Economics*, 10: 389–401.

Dücan, E., Şit, M., Şentürk, M. (2016), "Ekonomik Büyümeye Bir Katkı Bağlamında Turizm Gelirleri: Bir Panel Veri Uygulaması", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2): 1-14.

Esen, E., Özata, E. (2015), "Turizmin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye İçin Geçerliğinin ARDL Modeli ile Analizi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1): 43-58.

Eugenio-Martin, J. L., Morales, N. M. (2004), "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach", *Social Science Research Network Electronic Paper*, 26: 1-20.

Gujarati, D.N. (2003), *Basic Econometrics*, 4th Edition McGraw–Hill, Inc., New York.

Karaca, O. (2003), "Türkiye’de Enflasyon-Büyüme İlişkisi: Zaman Serisi Analizi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2): 247–255.

Karaçor, Z., Konya, S. (2017), "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisini İncelenmesi Üzerine Ampirik Bir Uygulama", *International Journal of Academic Value Studies*, 3(14): 104-116.

Kızılgöl Ö., Erbaykal E. (2008), "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2): 351-360.

Kızılkaya, O. (2018), "Türkiye'de Turizm Gelirleri ve Büyüme İlişkisinin Bootstrap Nedensellik Testi ile İncelenmesi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(21): 218-227.

Koyuncu, F.T. (2015), "Turizm Gelirinin Türkiye'nin Makroekonomik Performansına Katkısı: Ekonometrik Bir Çözümleme", *Journal of International Social Research*, 8(38): 959-968.

Kozak M., Bahar O. (2013), *Turizm Ekonomisi*, Detay Yayıncılık, Ankara.

Mustafa, A.M.M., Santhirasegaram, S. (2014), "Empirical Investigation of the Relationship Between Tourism Receipts and Sustainable Economic Growth in Sri Lanka", *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences (JETEMS)*, 5(7): 131-137.

Narayan, P., Smyth, R. (2006), "What Determines Migration Flows from Low-Income to High Income Countries? An Empirical Investigation of Fiji-U.S. Migration 1972-2001", *Contemporary Economic Policy*, 24(2): 332-342.

Narayan, P. K., Narayan, S., Prasad, A., Prasad, B. C. (2010), "Tourism and Economic Growth: A Panel Data Analysis for Pacific Island Countries", *Tourism Economics*, 16(1): 169-183.

Nissan, E., Galindo, M., Méndez, M.T. (2011), "Relationship Between Tourism and Economic Growth", *The Service Industries Journal*, 31(10): 1567-1572.

OECD (2019), "OECD.Stats", <https://stats.oecd.org/index.aspx?#> (20.08.2019).

Oh, C. O. (2005), "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy", *Tourism Management*, 26: 39-44.

Özcan, C.C. (2015), "Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46: 177-199.

Peker O., Göçer İ. (2010), "Yabancı Doğrudan Yatırımların Türkiye'deki İşsizliğe Etkisi: Sınır Testi Yaklaşımı", *Ege Akademik Bakış*, 10(4): 1187-1194.

Pesaran, M.H., Shin, Y., Smith, R.J. (2001). "Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships". *Journal of Applied Econometrics*, 16: 289-326.

Phillips, P.C.B., Perron, P. (1988), "Testing for A Unit Root in Time Series Regression", *Biometrika*, 75(2): 335-346.

Po, W.-C., Huang, B.N. (2008), "Tourism Development and Economic Growth – A Non-Linear Approach", *Physica A*, 387: 5535-5542.

Proenca, S., Soukiazis, E. (2008), "Tourism as an Economic Growth Factor: A Case Study for Southern European Countries", *Tourism Economics*, 14(4): 791-806.

Roudi, S., Arasli, H., Akadiri, S.S. (2018), "New Insights into an Old Issue—Examining the Influence of Tourism on Economic Growth: Evidence from Selected Small Island Developing States", *Current Issues in Tourism*, 22(11): 1280-1300.

SBB (2019), "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: Ekonomik ve Sosyal Göstergeler", <http://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540021488947-36394c03-3282>, (18.07.2019).

Sequeira, T., Campos, C. (2005), "International Tourism and Economic Growth: A Panel Data Approach", *Fondazione Eni Enrico Mattei*, 141: 1-14.

Sinclair, T. (1998), "Tourism and Economic Development: A Survey", *Journal of Development Studies*, 34(5): 1–51.

Srinivasan, P. K., Kumar, S., Ganesh, L. (2012), "Tourism and Economic Growth in Sri Lanka: An ARDL Bounds Testing Approach". *The Romanian Economic Journal*, 45: 211–226.

Süslü, B., Bekmez, S. (2010), "Türkiye’de Zaman Tutarsızlığının ARDL Yöntemi ile İncelenmesi", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 4(2): 85-110.

Şahin, D. (2015), "Turizm Sektörü ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi: Türkiye Örneği (1980-2013)", *Uluslararası Hakemli Ekonomi Yönetimi Araştırmaları Dergisi*, 6: 1-15.

UNWTO. (2019), "World Tourism Organisation", *eLibrary*, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/wtobarometereng.2019.17.1.2> (10.08.2019).

World Bank. (2019), "World Development Indicators", <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators>, (01.08.2019).

WTTC. (2019), "Travel & Tourism Economic Impact 2019", <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/regions-2019/world2019.pdf>, (18.08.2019).

Wu, T. P., Wu, H. C. (2019), "Tourism and Economic Growth in Asia: A Bootstrap Multivariate Panel Granger Causality", *International Journal of Tourism Research*, 21(1): 87– 96.

Yamak, N., Tanrıöver, B., Güneysu, F. (2012), "Turizm–Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2): 205-220.

Yavuz N. (2006), "Türkiye de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi", *Doğu Üniversitesi Dergisi*, 7(2): 162-171.

Yazdi, S. K., Salehi, K. H., Soheilzad, M. (2017), "The Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Iran", *Current Issues in Tourism*, 20(1): 15–26.